

СКВИРА: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ. Вид. 2, змінене і доповнене / В.І.Цимбалюк, В.С.Вернигора, Т.О.Ільченко та ін./ За редакцією кандидата педагогічних наук В.І.Цимбалюка. – Біла Церква, 2003. – 411 с.

Зміст

Передмова.

Розділ 1. У глибині сторіч.

Розділ 2. Сквирщина в XIV-XVІІІ ст.

Розділ 3. Сквирський повіт у XIX- на початку XX ст.

Розділ 4. Сквирщина у роки національно-визвольної боротьби.

Розділ 5. На шляху мирного будівництва.

Розділ 6. У грізні роки Великої Вітчизняної війни.

Розділ 7. Сквирщина у повоєнний період.

Розділ 8. Сквирщина у 70-80-х роках.

Розділ 9. На зламі тисячоліть.

Розділ 10. Почесні громадяни міста Сквири.

Розділ 11. Короткі історичні відомості про передмістя Сквири і села Сквирського району.

Література.

Словник.

Іменний покажчик.

Розділ 1

У ГЛИБИНІ ТИСЯЧОЛІТЬ

2.Про час виникнення Сквири і походження її назви

У пізніх литовсько-польських джерелах XIV-XVІІІ ст.. містяться деякі свідчення про виникнення у кінці XI ст. Сквири та Сквирського уділу, першим власником яких нібито став могутній половецький хан Тугоркан. Тугоркан – історична особа. Його володіння простягалися на Лівобережжі від Нижнього Дону до Нижнього Дніпра. Як повідомляють візантійські хроністи, Тугоркан неодноразово разом з іншим половецьким ханом Боняком у 80-90-х роках XI ст.. рятували Візантію від печенігів, брали участь у інтригах претендентів на імператорський престол. Ці повідомлення свідчать, очевидно, про неабиякий військовий хист проводиря лівобережних половців та його популярність. Надзвичайно складними і натягнутими були його стосунки з київськими князями. Не випадково придворні руські літописці з великим почуттям антипатії писали про нього. Він міцно увійшов у давньоруський фольклор в образі заклятого ворога русів.

У 1093 році після смерті Всеволода Ярославовича він направляє своїх послів до наступника великого київського князя Святополка Ізяславовича з пропозицією миру, Однак недалекоглядний київський князь не тільки не прийняв умов запропонованого миру, але й «всаже в погреб» половецьких послів, що призвело до затяжної війни з половецькими угрупованнями Тугоркана та Боняка.

Половці вдерлися в Поросся, садили й знищили адміністративний центр краю Торчеськ. Всі спроби Святополка витіснити їх звідти не мали успіху. Майже рік Тугоркан зі своїм військом не полишав Поросся. Лише після цього київський князь уклав мир з половцями. Більше того, щоб якось згладити конфлікт з агресивним, сильним і надзвичайно активним половецьким ханом, Святополк Одружився на його дочці (1094 р.). Саме з цією подією послідники зв'язують можливість виділення Тугоркану в Пороссі у вигляді посагу за його дочку окремого Сквирського уділу, який він, згідно жалуваної литовської грамоти київського князя Володимира Ольгердовича, сина литовського князя Ольгерда (1390 р.), передає у спадщину своїм нащадкам – сину Кариману та його наступникам (яких стали називати Половцями). На жаль, давньоруські літописи не повідомляють нам ні про Сквирський уділ, ні про саму Сквиру, Не містять вони свідчень і про нащадків Тугоркана – Каримана – Романа – Івана – Юрія – Михайла. Далеко не повну генеалогію чоловічої гілки цього половецького роду зберегли лише пізні литовські грамоти.

Аналізуючи ці документи, дослідник історії Сквирщини Н.І.Гордон («Сквира в минулому і сучасному. – К., 1968) дійшов висновку, що наприкінці XI ст. Сквира уже існувала. На археологічних картах періоду Київської Русі позначається давньоруське городище в Малій Сквирці (нині Білоцерківський район). Через Сквиру у цей час проходила старовинна сухопутна дорога на Царград (Константинополь) у Візантію. Про це свідчить той факт, що до революції центральна вулиця міста Сквири мала промовисту назву – Цареградська.

На старовинність м.Сквири вказує її назва. З цього привду згадаймо зауваження М.Карамзіна: «Імена давні не завжди можна пояснити сучасною мовою. Проте з цього не випливає, що вони походять від іншої мови».

Дослідники, що ґрунтовно вивчали цю проблему, вважають, що топонім виник від назви річки Сквирка, на берегах якої розташоване місто. А наукою встановлено, що з усіх топонімічних назв найстаровинніші гідроніми – назви річок, а звідси досить старовинні і міста, назви яких виникли від найменувань річок.

Виникнення гідроніму Сквирка датується мовознавцями першою половиною I тис. н.е., тобто тим часом, коли ранньослов'янські племена під час великого переселення народів осідали на постійне проживання, закріплювались на певних територіях, давали їм свої назви. Так, мовознавець І.М.Желєзняк,

глибоко дослідивши назви усіх гідронімів Поросся, допускає, що назва Сквирка могла виникнути не пізніше УІ ст..н.е.

На території Сквирщини більшість лівобережних приток Росі одержали свої назви за характером місцевості, наприклад: Кам'янка (кам'яні береги), Березянка (береги, порослі березняком). У топонімічних словниках В.Никонова та М.Янка назва «Сквира» виводиться від давньоруського діалектного слова «сквира», що означає «тріщина», «щілина», «улоговина», або яр. Місцевість у Сквирі відповідає значенню цього слова: вона горбиста, з ярами, Один куток до цього часу іменується Ярки.

Але відомий дослідник історії стародавніх слов'ян В.П.Петров не виключає можливості походження назви Сквира від етноніму – імені кельтського племені «скіри», яких згадують історики Пліній (І ст.н.е.) та Йордан (УІ ст.н.е.), а польські історики називають скірів серед народностей у багатоплемінному союзі гуннів. Деякі автори називають навіть серед кельтських племен плем'я «сквирів» (О.Знойко, «Міфи Київської землі та події стародавні». – К., 1990; Р.Подольный, «Пути народов». – М., 1975). За законами української мови, в північних діалектах яких є дифтонги, неважко довести, що племена «скіри» та «сквири», були одним народом: скір – скуір – сквір. Адже на Пороссі в давнину проживали древляни (для них характерні дифтонги), яких потім витіснили поляни. Поселилися скіри (сквіри) на Пороссі, напевно, у період Великого переселення народів (ІІІ-УІІ ст.н.е.), адже саме тоді і виникає назва населеного пункту і річки Сквири (Сквіри).

Деякий слід у топоніміці України залишило плем'я готів, яке проживало тут у ІІ-ІУ ст.н.е. Дослідник Ю.Палійчук вважає, що слово «Сквира» може походити і від германських мов, зокрема з англійської (англ. Squire – «місце проживання володаря поселення»). Цікаво, що поряд була така ж старовинна назва, тільки слов'янська, іншого поселення: Володарів (нинішня Володарка), яка зустрічається у наших старовинних літописах та на картах періоду Київської Русі.

Дехто з дослідників відносить виникнення назви міста і річки ще до нашої ери. Наприклад, відомий мовознавець Степан Наливайко («Індоарійські таємниці України». – К., 2004. – С.362-397) виводить це слово із санскритського «вар» – «могутня фортеця», «вода». Цікаво, що поряд є топонімічна назва Варин (нині Пустоварівка), яка згадується у «Літопису Руському».

Отже, поява назви міста Сквира неБрозривно пов'язана з назвою ріки, на якій воно стоїть. Назва гідроніму виникає приблизно у першій половині І тис. н.е. Є всі підстави вважати, що впродовж усієї давньоруської історії існував

град Сквир (чи Сквирка), який відігравав роль сторожової фортеці, захисного городка на південно-західних рубежах Київської землі і який дав життя новій Великій Сквирі. Однак викладене вище є лише передісторією Сквири. У широкому розумінні слова «місто» Сквира, безперечно, формується трохи пізніше. Як адміністративний центр, центр ремесла і торгівлі, місто формується у ХІУ-ХУІІІ ст.

Розділ 4

СКВИРЩИНА У РОКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

5. Максим Рильський і Сквирка

У серпні 1920 року в м.Сквирі почала виходити газета «Вісті Сквирщини», але вона випускалася недовго, до початку 1921 року, Відкрилися дві семирічні трудові школи та вечірня школа політграмоти. У серпні 1920 року вперше проведено в повіті з'їзд учителів.

У перші пореволюційні роки з Сквирщиною був тісно зв'язаний український поет Максим Тадейович Рильський, що народився у Києві у 1895 році, але дитячі та юнацькі роки провів на Сквирщині (с.Романівка Сквирського повіту Київської губернії). Тут жив його батько, Тадей Рильський, відомий громадський і культурний діяч, добре знаний на Сквирщині, де було родовідне коріння Рильських.

У Сквирі жив один з найщиріших друзів поета, відомий пізніше народний селекціонер Йосип Якович Магомет, що завідував садовим відділом Сквирської Земської управи, в якій довгий час працював і брат Іван. У поемі «Чумаки» (1923) М.Рильський писав:

Коли, читачу, будете у Сквирі...
То знайте, може місяців чотири
І я там жив, коли то зветься – жив,
Я рвався в даль, як журавель у вирій, –
І в садовому відділі сидів.

Тепер на одному з будинків по вулиці Карла Маркса, де колись розміщався садовий відділ повітового земства, а згодом дитячий садок, виділяється меморіальна дошка, на якій зазначено, що там у перші пореволюційні роки жив і працював відомий український поет М.Т.Рильський.

Про це у своїх спогадах Й.Я.Магомет пише так: «У тому садовому відділі Максим Тадейович секретарював, а я був завідуючим...Багато в нас було зустрічей після того в Києві, в Сквирі, і кожного разу ми згадували Романівку та Криве, Сквирський садовий відділ».

Про свого щирого друга Й.Я.Магомета М.Рильський з теплотою згадує у поемі «Мандрівка в молодість»(1942):

Одначе кілька слів скажу про полуниці.
Впіймавши схрещення й селекції секрет,
Їх вивів садовод, мій приятель із Сквири.
Дивак у звичаях, натурою поет.
В гібридизацію залюблений без міри,
Він має прізвище химерне – Магомет.

Як відомо, М.Т.Рильський після закінчення Київської приватної гімназії у 1915 році вступив на медичний факультет Київського університету (у жовтні 1917 р. він перевівся на історико-філологічний факультет, де провчився до весни 1918 р.). Після цього він переїхав на Сквирщину, втративши надію здобути освіту складний час громадянської війни, коли Україну зайняли німці, і перебував тут цілих п'ять років.

М.Т.Рильський у 1918 році брав активну участь у м. Сквирі в проведенні курсів по підготовці вчителів української мови і літератури для шкіл повіту та по вивченню української мови серед службовців народної управи (так стало називатися повітове земство після Лютневої демократичної революції).

Згадуючи своє перебування у перші пореволюційні роки в м. Сквирі, М.Т.Рильський у вірші «Знов у Сквирі»(1940) пише про свої юнацькі почуття:

Привіт тобі, дерев зелений диме,
Привіт будинкам, що колись я знав.
Тут я ходив ногами молодими
І тут я серцем молодим кохав.

Ці рядки присвячені гімназистці із Сквирської жіночої гімназії, а згодом учительці Тетяні Катілевській, до якої не був байдужим поет. Їй він присвятив ще кілька віршів, зокрема вірш «Прийшло, проглянуло, майнуло...».

Варто відзначити, що М.Т.Рильський саме з міста Сквири одержує путівку в трудове життя. У Київському літературно-меморіальному музеї М.Т.Рильського є документ-розпорядження, в якому говориться, що шкільний відділ Сквирського повітового комітету народної освіти направляє на роботу вчителем з 1 січня 1919 року Максима Рильського в с. Вчорайше тодішнього Сквирського повіту (тепер Ружинський район Житомирської області), де він пропрацював рік.

Учителюючи на Сквирщині, поет не раз побував у місті Сквирі, мав там чимало знайомих друзів. Олексій Іванович Гашенко, який у перші роки після революції був членом Сквирського повітового ревкому, згадує, що у Сквирі не було такої людини, яка б не знала і не поважала сім'ю Рильських.

М.Рильський не поривав зв'язків з близькою йому з дитячих і юнацьких років Сквирою, часто приїздив сюди, зустрічався з друзями. І насамперед із Й.Я.Магометом. Між ними було постійне листування. Збереглося чимало книг

у Й.Магомета з дарчими написами від поета, Так, даруючи народному селекціонеру томик своїх поезій у 1955 році, поет писав% «Прекрасному майстрові садової в городницької справи, визначному практику й теоретику, натхненному творцеві рослин Йосипу Яковичу Магомету з пошаною та любов'ю М.Рильський. 26.УІІІ.1955 р.» А Й.Магомет один з сортів півонії назвав «Максим Рильський». «Мені хотілося, щоб цвітіння цієї квітки нагадувало всім велике, щире і ніжне серце дорогого Максима Тадейовича», – писав у своїх спогадах народний селекціонер.

Не лише з Й.Я.Магометом дружив М.Т.Рильський, Був ще в нього «приятель по листуванню, тов.. Пасічник» із Сквири, якого згадує поет у нарисі «Садівник». Іван Павлович Пасічник був теж селекціонером, працював разом із Іваном Рильським у повітовому земстві.

У листі до М.Т.Рильського з нагоди обрання його депутатом Верховної Ради у 1946 році І.П.Пасічник з радістю у серці від імені сквирян писав: «Сьогодні народ обрав вас депутатом...Що може бути приємнішим для шанувальників Вашого таланту!.. Пошли Вам, Боже, сили, здоров'я і багато довгих років у роботі на користь Батьківщині».

Невдовзі М.Т.Рильський відповів: « Дорогий Іване Павловичу! Спасибі Вам за ваші хороші, теплі слова. Читаючи їх, я наче помолодшав. Щиро тисну Вам руку. Привіт усім добрим сквирянам. 20.02.1946 р.»

Зустрічався не раз поет і з сквиряниним Василем Гавриловичем Парфенюком, який працював директором Сквирського дитбудинку. Під час однієї такої зустрічі в день 29 травня 1950 року поет написав вірш «Дітям Сквирського дитбудинку».

Не забував поет про свою «зеленокудру Сквиру» і буваючи за кордоном. Так, у збірці «Далекі небосхили» м.Сквиру поет згадував поряд з іншими відомими містами у світі:

Воно, звичайно, гостеві не гоже
В Парижі думать про свої міста,
Про Лохвицю, про Миргород, про Сквиру,
Про Голосіївський веселий гай.

(вірш «Солов'ям України»)

А слова із автобіографічної поеми «Мандрівка в молодість»:

О друже мій, людино на землі,
В житті заборсана мов у густих тенетах!
Хіба ж то не для нас осінні кришталі,
Червоні снігурі, і книги на столі,

І розмахи думок дзвінких, широколетих... –

присвячені Віталію Івановичу Поліщуку, який працював разом із поетом у 1918 році в садовому відділі Сквирської управи. Він гарно малював, був

обдарованою особистістю, любив мистецтво. Саме з такими непересічними людьми дружив Максим Тадейович.

Цікавими виявились краєзнавчі розшуки про ще одного друга Максима Тадейовича Рильського у Сквирі, якого він називає у поемі «Чумаки» «старий казкар вечірній», а в оповіданні «Коли копають буряки» – «дідом Низовським». Ним виявився український професор Карл Васильович Болсуновський. У поемі про свого друга Максим Тадейович пише так:

Так-от, у Сквирі, в тихій книгозбірні,
Живе мій друг, старий казкар вечірній.
Люблю, як люльку набиває він,
Закурює в сократівським спокої
І, як владика цілей і причин,
Розказує поважною ходою
Про те, що стало порохом руїн.

В оповіданні «Коли копають буряки» поет уточнює відомості про свого друга: «Він був журналістом, був і помічником капітана на якомусь пароплаві навіть кавунами торгував».

Як виявилось, «дід Низовський» – це «вулична кличка» професора, адже він жив у м. Сквирі по вул. Красній, 6, на спускові у долину, яка тягнеться до Меморіалу Слави. Народився Карл Болсуновський у Сквирі 10 листопада 1838 року в сім'ї адвоката Василя Несторовича Болсуновського та Франціски Бігуновської. Ось чому Карл Болсуновський у 1917 році приїхав із Києва на свою батьківщину і жив тут до смерті.

Матеріал про життя Карла Болсуновського взяті із статті Олександра Кучерука «Карло Васильович Болсуновський», надрукованої у журналі «Археологія» (1992, №3).

Це прізвище із забутих імен у нашій культурі, які у свій час були першопрохідцями у дослідженні стародавньої української культури, історії, археології, музейної справи. Він був кращим другом Вікентія Хвойки. У творчій спадщині Карла Болсуновського понад 30 солідних наукових праць, в яких розкриваються маловідомі сторінки нашої історії. Сама така людина була цікавим співрозмовником М.Рильського, і саме в такої людини на той час у Сквирі була велика книгозбірня.

Початкову освіту К.Болсуновський здобув вдома, потім вчився у Немирівській гімназії. У 1861 році поступив на історико-філологічний факультет Київського університету. Після смерті батька виховувався у дядька І.М.Болсуновського в містечку Тульчин Подільської губернії у 1862-1872 рр. Був домашнім учителем, а потім вступив на службу у французьке товариство Києво-Брестської залізниці. Дружив з Володимиром Антоновичем, захоплювався нумізматиною, геральдиною, досліджував символи з трипільської культури.

У 1910 р. К.Болсуновського призначають охоронцем Київського міського музею, куди він передав чудову колекцію українських писанок. Карл Болсуновський залишив великий слід в організації музейної справи в Києві та Київській області. Але через хворобу залишає цю роботу, їде лікуватися до Криму. Влітку 1917 року приїздить до Києва, але там виявились несприятливі умови для наукової роботи у вирі революційних перетворень. Він продає свій будинок у Києві і їде до рідного гнізда у Сквиру. Про цей час своєї діяльності в листопаді 1917 року він занотовує: «Живу як самотник, але не без справи, влаштовую при тутешній гімназії музей імені мого батька та дядька, тобто Болсуновських». На осмнові своєї колекції він заснував тут музей. Згодом музей був організований і в Сквирському повіті, завідувачим яким був призначений Карл Болсуновський.

1920 року до Сквири прибули 175 підвід із Верхівні Сквирського повіту, на яких була частина колекції з палацу Ржевуських-Ганських і яка складалася з картин, цінних опудал, меблів тощо. Частина цієї колекції потрапила тоді до Сквирського музею.

Помер Карл Болсуновський у жовтні 1924 року, на 86-ому році життя у нужді та самоті. Похований на старому польському кладовищі.

Зі смертю Болсуновського перестав діяти і Сквирський повітовий музей, експонати якого потім були передані директору Білоцерківського краєзнавчого музею М.Дроздову, приятелеві К.Болсуновського по музейній справі.

Отже, у важкі роки національно-визвольних змагань та громадянської війни на Сквирщині не припинялася культурно-освітня робота. Реформувалася шкільна освіта. На Сквирщині у цей час працювали такі видатні діячі, як поет Максим Рильський та професор Карл Болсуновський.

Література

- 1.Гордон Н.І. Сквир в минулому і сучасному. – К., 1958.
2. Літопис Руський. – К.1989.
3. Цимбалюк В.І., Пасічник Ю.І. Колиска українського народу. – К., 2000.
4. Карамзин Н.М. История государства Российского. – СПб., 1872. Т.1-2.
5. Железняк І.М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонадніпряньського Правобережжя. – К., 1987.
6. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. – М., 1966.
7. Янко М.Т. Топонімічний словник-довідник України. – К., 1998.
8. Петров В.П. Походження українського народу. – К., 1992.
9. Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні: Науково-популярні статті, розвідки. – К., 1989.
10. Незабутній Максим Рильський: Спогади. – К., 1968.

11. Рильський М.Т. Знову в Сквирі// Червоний Жовтень (м.Сквира). – 1940.– 5 травня.
12. Рильський М.Т. Садівник// Україна. – 1946. – 23 липня.
13. Лист І.П.Пасічника до М.Т.Рильського від 10 лютого 1946 р. // Київський літературно-меморіальний музей М.Т.Рильського. – Од. зб. А-3787.
14. М.Т.Рильський. Зібр. тв.: В 20 т. – К., 1988. – Т.19.
15. Парфенюк В. Зустріч із юним садом // Перемога (м.Попільня). – 1965. – 27 лютого.
16. Рильський М. Поеми. – К., 1984.
17. Максимова М. Був ще один друг поета у «зеленокудрій» // Вісник Сквирщини. – 2001. – 4 квітня.
18. Цимбалюк В. Загадка з біографії Максима Рильського // Дивослово. – 1995.– №3. – С.19-24.
19. М.Рильський Бабина літо: Оповідання. – Львів, 1967.
20. Кучерук О. Карло Васильович Болсуновський // Археологія. – 1992. – №3. – С.114-123.
21. Цимбалюк В.І., Плівачук К.В. «Привіт тобі, зеленокудра Сквиро...» – Сквира, 2006.